

19. Радчук Г. К. Аксіопсихологія вищої школи : монографія / Г. К. Радчук. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ, 2009. – 415 с.
20. Семенов Г. М. Социализация, воспитание, развитие: какой смысл вкладывает в эти понятия современная наука / Г. М. Семенов // Воспитание школьников. – 1999. – № 6. – С. 2–7.
21. Сковорода Г. С. Сад божественных пьесней: вірші, байки, діалоги, притчі / Григорій Сковорода. – К. : Дніпро, 1988. – 319 с.
22. Parsons T. The social system / T. Parsons. – Glencoe : Free Press, 1951. – 575 p.

Чугаєва Н. Ю. УСПЕШНАЯ СОЦИАЛИЗАЦИЯ СТУДЕНТОВ ВУЗ КАК ОСНОВНАЯ ЦЕЛЬ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГА-НАСТАВНИКА

В статье рассматриваются особенности образовательной социализации студентов в контексте общего понятия о социализации. Разработана модель образовательной социализации студента как презентация социализирующей деятельности педагога-наставника. Освещено использование дифференциально-индивидуального подхода в работе наставника со студентами.

Ключевые слова: успешная социализация, педагог-наставник, образовательная социализация, студент.

Chugaeva N. Y. THE SUCCESSFUL SOCIALIZATION OF UNIVERSITY STUDENTS AS THE MAIN GOAL OF THE TEACHER-TUTOR

In the article the features of the students's educational socialization in the context of the overall concept of socialization are considered. A model of student's educational socialization as a presentation of the teacher-mentor socializing activity was developed. The use of differential-individual approach in tutor's work with students is highlighted.

Keywords: successful socialization, teacher-tutor, educational socialization, student.

УДК 159.923-055.2:65

Щербатюк Б. А. (м. Київ)

**ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ОЗНАКА
СОЦІАЛЬНОЇ ЗРІЛОСТІ ОСОБИСТОСТІ**

У статті розглянуті теоретичні аспекти дослідження відповідальності як ознаки соціальної зрілості людини. Представлені основні аспекти розвитку відповідальності в індивідуальному плані. Описано функції відповідальності в процесі соціалізації особистості. Розглянуто взаємозв'язок самооцінки особистості і відповідальності, а також виділені основні мотиви формування відповідальності в процесі соціалізації особистості.

Ключові слова: відповідальність, соціальна зрілість, самооцінка.

Постановка проблеми. Соціалізація особистості пов'язана зі становленням і розвитком ставлення до людей, до світу, до своєї діяльності, до самої себе, що формує власну концепцію життя. Соціальне дозрівання особистості в цьому контексті розуміється як процес перетворення цих ставлень в стійкі життєві стратегії. Такий процес формує особистість не тільки в якості суб'єкта власної життєдіяльності, але й суб'єкта активної взаємодії з оточуючим соціальним середовищем.

Аналіз наукової літератури дозволив виділити три аспекти соціальної зрілості особистості:

- нормативний (містить сукупність тих вимог, які пред'являються до особистості суспільством);
- реальний (матеріальний або духовний внесок в життя оточуючих людей і суспільства);

- психологічний (усвідомлення, співвіднесення прагнень особистості з вимогами оточуючих).

Показниками нормативного аспекту соціально дозрілої особистості виступають: а) фізична, інтелектуальна, моральна готовність до виробничої праці; б) готовність до виконання службових обов'язків; в) готовність до утворення сім'ї, її утримання та виховання дітей. Показниками реального аспекту виступають: а) особистий фактичний внесок (матеріальний та духовний), який особистість робить в життя своєї родини, соціальної групи та визнання його цінності; б) визнання та позитивна оцінка активності, самостійності особистості в діяльності та спілкуванні в рамках моральних норм суспільства. В процесі дотримання моральних норм суспільства особистість усвідомлює себе «як істоту, що володіє свідомістю і волею...», що зводиться до свідомого вибору цілей і вчинків в рамках орієнтирів духовності – добра і зла.

Соціально зріла особистість не просто свідомо ставить і вибудовує свої життєві цілі, вона також бере на себе відповідальність за їх реалізацію. Саме тому відповідальність є ознакою соціально зрілості особистості та виступає формувальною властивістю процесу соціалізації. *Завданням* даного дослідження є по-перше, дослідити розвиток відповідальності в індивідуальному, внутрішньому аспекті особистості; по-друге, функції відповідальності як інтегративної ознаки соціально зрілої особистості; по-третє, дослідити взаємозв'язок відповідальності з самооцінкою особистості; по-четверте, виділити основні детермінуючі мотиви формування відповідальності особистості в процесі соціалізації.

Теоретичні засади дослідження проблеми. На сучасному етапі розвитку психології принципи єдності свідомості та діяльності, переломлення зовнішнього через внутрішнє зливаються з особистісним підходом. Свідомість та діяльність опосередковуються особистістю в якості суб'єкта предметної діяльності і різноманітних соціальних взаємодій. Цей аспект особистості вивчається на основі принципу життєдіяльнісних відносин особистості, розробленого К. Абульхановою-Славською [1; 2], та динамічного підходу Л. Анциферової [3]. В контексті дослідження відповідальності як ознаки соціально зрілої особистості, важливими є положення про необхідність інтегративного вивчення різних форм існування і самоздійснення особистості, та розкриття детермінант цього здійснення. Анциферова розуміє такі детермінанти «як закріплені в психологічній організації особистості функціональні способи її перетворення, в результаті яких з'являються різні психічні новоутворення, підвищується чи знижується рівень організованості особистісної системи, змінюється режим її існування» [3, с. 8]. Саме тому принципи єдності свідомості і діяльності, переломлення зовнішнього через внутрішнє, динамічний підхід до вивчення особистості визначають загальну стратегію і принципи дослідження відповідальності як ознаки соціально зрілості особистості.

В загальноприйнятих теоріях відповідальності (Піаже, Кольберг, Хелкам, Хайдер) ставиться акцент на когнітивних аспектах відповідальності. Такими когнітивними аспектами є передбачення наслідків власних дій, на основі чого відбувається подальша регуляція поведінки суб'єкта. В цьому контексті відповідальність розуміється як *усвідомлена необхідність*. Однак просте усвідомлення необхідності є лише першим етапом, який є недостатнім для формування відповідального ставлення до наслідків власних поведінкових актів особистості. Тому на другому важливому етапі *усвідомлена необхідність*

має стати обов'язком, який знаходить своє вираження в причетності суб'єкта діяльності до всього соціального і особистісно значущого.

В когнітивних теоріях відповідальність виступає формою прояву усвідомлення особистістю своєї суб'єктності, від чого залежить можливість перетворення соціального середовища і самої себе. Відповідно до цього функція відповідальності полягає в організації та регуляції діяльності. Поведінка соціально зрілої особистості характеризується дотриманням соціальних норм, що прийняті в суспільстві, орієнтацією на певні групові, колективні, суспільні цінності. Важливим є не тільки, що робить така особистість, а, в першу чергу, розуміння власне суб'єктом, *заради чого*. Відбувається пошук сенсу власної життєдіяльності, який неможливий без регулятивної дії відповідальності, яка сприяє ідентифікації власних цінностей особистості з груповими нормами, морально-політичними цінностями та етичними засадами суспільства.

Становлення відповідальності як ознаки соціально зрілої особистості тісно пов'язаний з розвитком моральних почуттів, як здатності формувати власні судження про те, що є правильним чи неправильним з точки зору соціуму, до якого дана особистість належить. За Л. Кольбергом, процес становлення моральних стандартів особистості відбувається на декількох рівнях. Перший, початковий рівень є рівнем доморального сприйняття, на якому дитина керується зовнішніми, тілесними стимулами. До таких належить задоволення та біль. На цьому рівні в якості моральних стандартів виступає те, що дозволяє отримати задоволення та уникнути покарання. Другий рівень є рівнем традиційних моральних суджень, який притаманний підліткам. Цей рівень характерний тим, що використання моральних норм є засобом отримання схвалення значущих осіб (батьків, учителів), що спонукує підлітка діяти у відповідності з їхніми вимогами. Третій рівень розвитку моральних стандартів – рівень післятрадиційних моральних суджень - притаманний дорослій особистості. На цьому рівні доросла, зріла особистість свої вчинки базує на принципах, які вона сама сприймає як такі, що не залежать від тиску суспільства [5].

Психологічні аспекти відповідальності, як ознаки соціального становлення людини в якості зрілої особистості, детально розглянуті фундатором екзистенційної психології В.Франклом. Зокрема, екзистенційний аналіз визнає людину вільною; однак в той же час визнає її відповідальною. Відповідальність включає в себе те, за «що» людина несе відповідальність, а саме: реалізація сенсу і реалізація цінностей [6]. Таким чином, в екзистенційному аналізі відповідальною є така особистість, яка прагне до сенсоздійснення та ціннісних утворень. Однак, соціально зріла особистість несе відповідальність не лише «за щось», але й «перед чимось». В даному випадку мова йде про совість, як про інстанцію, яка керує потягами. Таким чином, совість з позицій екзистенційного аналізу виступає своєрідною надособистістю; формування відповідальності пов'язане з функціонуванням Над-Я (супер-его).

З. Фрейд розділив супер-его на дві підсистеми: совість та его-ідеал [7]. Совість формується за допомогою батьківських покарань за вчинки, які батьки вважають складовою «поганої поведінки». З дорослішанням та розвитком дитини совість стає складною інстанцією, що включає здатність до критичної самооцінки, наявність моральних заборон і виникнення почуття провини за поведінку та вчинки, які не відповідають очікуванням батьків. Заохочувальним аспектом супер-его є его-ідеал, який складається з батьківських очікувань та ціннісних утворень. В тому випадку, коли досягнення дитини

відповідають встановленим ціннісним стандартам батьків, виникає почуття самоповаги, задоволення собою.

Функція відповідальності в процесі соціального дозрівання особистості виявляється в її здатності вирішувати життєві суперечності, знаходити соціально значущі способи продуктивного оволодіння власною життєтворчістю. Саме тому відповідальність детермінує не тільки пасивні уявлення про відповідність здійсненого еґо-ідеалу (на ранніх етапах розвитку) та Я-ідеалу (в дорослому віці), але й певні темпоральні характеристики. Насамперед, це усвідомлення незворотності життя, усвідомлення власної відповідальності не тільки за те, що відбувається, але й за втрачені можливості. Саме в такому ставленні до власного життєздійснення і виявляється основна сутність відповідальності, як ознаки соціально зрілої особистості.

Розвиток відповідальності, який безпосередньо пов'язаний з соціалізацією особистості, здійснює вплив на структуру і зміст її ставлення до самої себе. По-перше, допомагає вибудовувати ієрархію провідних діяльностей і мотивів, завдяки яким відбувається осмислення власного Я; по-друге, впливає на емоційні переживання, завдяки яким це осмислення відбувається. Так, І.С. Кон відмічав, що співвідношення і ступінь значущості компонентів «образу-Я» залежать, насамперед, від ціннісної ієрархії діяльностей, в яких індивід вбачає переважну сферу самореалізації [4]. Зв'язок з предметною діяльністю людини формує локус-контроль, який більшість дослідників вважають узагальненим відображенням відповідальності (в контексті інтернальності-екстернальності особистості). Саме через усвідомлення себе ініціатором всіх здійснених і здійснюваних вчинків і дій відбувається й усвідомлення себе індивідом в якості активного суб'єкта соціальної взаємодії.

По мірі соціального дозрівання активізується розвиток суб'єктності особистості, що призводить до більшої автономії, розширює межі вільної самореалізації людини. Але одночасно призводить до посилення відповідальності. Можливість і необхідність складного життєвого вибору для конформіста стає тяжким тягарем. Навпаки, особистість з розвиненим самоконтролем більш за все цінує саме свободу у виборі варіантів поведінки, тим самим свідомо і відповідально самовизначаючись у житті. Така особистість усвідомлює відповідальність не тільки за побудову своєї долі в цілому, але й за вирішення тих чи інших соціальних проблем, відповідаючи перед суспільством. Це означає готовність особистості до знаходження свого місця в суспільстві з урахуванням і співвіднесенням суспільних вимог та власних потенційних і наявних здібностей, комплексом внутрішніх умов, що зумовлює здатність особистості до самостійного вирішення важливих життєвих питань. Відповідальність проявляється в тому, наскільки адекватно власним прагненням і бажанням відбувається переробка і засвоєння цінностей, норм і вимог суспільства, від чого залежить продуктивність самовизначення в процесі соціалізації.

Саме тому в процесі соціалізації особистості посилюється нормативно-ціннісний аспект цього процесу. Під цим розуміється не тільки усвідомлення суб'єктом тих задач, які йому потрібно вирішувати, виходячи з суспільних норм, прав, обов'язків, але і власної цінності, значущості для себе і для інших. Відповідальність виступає як переживання процесу співвіднесення, порівняння, власних домагань, потреб, окремих дій і вчинків, а також намічених стратегій відносно певного еталону, в якості якого можуть виступати суспільні очікування, моральні та етичні норми, соціальні цінності та вимоги. На цьому етапі розвиток відповідальності тісно пов'язаний з таким особистісним регулятором, як самооцінка.

Самооцінка є одним з найбільш досліджених елементів самосвідомості, власне в якій самосвідомість індивіда проявляється, оскільки викликана необхідністю в об'єктивному знанні себе і своїх якостей в ході трудової діяльності і спілкуванні на основі свідомого ставлення до предметного світу. Оцінка починає функціонувати як самостійний аспект пізнавальної діяльності одночасно на основі усвідомленої відповідальності. На ранніх етапах соціалізації особистості оцінка формується по відношенню до предметів, явищ одного класу. Згодом в якості еталону можуть виступати уявні результати, попередній досвід, вимоги, які пред'являються найближчим соціальним оточенням, колективом, суспільством.

Таке співвіднесення експектацій з еталоном відбувається на ґрунті відповідального ставлення за майбутні результати тих чи інших взаємодій. В процесі соціалізації та ускладненню взаємодій суб'єкта з соціальним середовищем оцінка стає одним з регуляторів його поведінки і поведінки оточуючих.

Необхідною умовою соціального дозрівання особистості є віднесення результатів соціальних взаємодій до самого себе, як висхідної точки усвідомлення себе ініціатором здійснюваних вчинків.

В дослідженнях вітчизняних психологів (Л. Божович, А. Липкіна, А. Захаров, С. Дюваль, Р. Віклунд) показано, що в процесі самооцінювання виділяють декілька умовних фаз його протікання: 1) зосередження свідомості на собі; 2) власне процес оцінювання; 3) афективно-регулятивна реакція, яка виникає в ході усвідомлення відповідності чи невідповідності результату оцінювання з потрібними для дії чи діяльності якостями; 4) дії чи діяльність, в результаті відповідності чи розбіжності результатів порівняння якостей суб'єкта і тих, що від нього вимагаються.

В цьому процесі відповідальність супроводжує всі три етапи, виступаючи для кожного з них в якості психічної детермінанти. При зосередженості свідомості на собі відповідальність виступає як функція супер-его, коли відбувається процес занурення у власні очікування. На цьому етапі відповідальність відіграє спонукальну роль та забезпечує суб'єкт енергетичним напруженням. На другому етапі процесу оцінювання відповідальність сприяє розгортанню і плануванню програми оцінювального процесу.

Третій етап, в ході якого виникає афективно-регулятивна реакція, обумовлений емоційно-ціннісним відношенням, що пояснюється специфікою ранніх етапів онтогенетичного розвитку індивіда, коли відповідальність у ставленні до предметів, явищ і навколишнього середовища визначається еталонним ставленням дорослих значущих осіб з позицій їх шкідливості чи корисності. Найяскравіше відповідальність в структурі самооцінювання проявляється в ході заключного етапу оцінювання, оскільки відповідає за виконавчу і регулятивну сторону діяльності.

Виступаючи інтегральною характеристикою в індивідуальному плані, відповідальність є ознакою такої особистості, яка прагне відігравати особливу рольову функцію в системі суспільних відносин. В такому випадку зовнішніми детермінантами на особистісному рівні виступають суспільна думка, значні зміни в політичному, економічному житті країни, значущі події в житті суб'єкта. Тому успішний процес соціального дозрівання особистості має включати такий важливий параметр відповідальності, як самоусвідомлення своєї значущості для інших в різноманітних соціальних групах, куди входить суб'єкт.

Усвідомлення своєї значущості для інших має тісний зв'язок з самоповагою, як характеристики, що описує дію відповідальності по відношенню до

власної особистості. Відповідальність в усвідомленні своєї значущості для інших формується зі згоди чи незгоди, прийняття чи неприйняття оцінок і ставлень інших людей для суб'єкта. Так би мовити, результат співвідношення свого ставлення з оцінкою «значущими іншими». Відповідальне ставлення до себе та своїх транзакцій в соціальних мікросистемах визначається тим, наскільки в суб'єкта життєдіяльність до даного часу відповідає його життєвим цілям, які він усвідомлено ставить перед собою. А також від того, до якої спільноти відносить себе особистість.

Відповідальність як складова самосвідомості виступає ознакою соціальної зрілості, оскільки є однією з детермінант соціального самовизначення людини, а саме: наскільки суб'єкт може стати тим, ким він хоче стати, ким він є для значущих інших і для самого себе. Тому відповідальність в процесі оцінювання посилює нормативно-ціннісний аспект, під яким розуміється не тільки усвідомлення суб'єктом тих задач, які йому потрібно вирішувати, виходячи з власних ціннісних потреб, значущості для себе, але і усвідомлення цінності власного самоздійснення для суспільних норм, прав, обов'язків. Адже на цій основі відбувається корегування своїх відносин з оточуючим середовищем, із соціумом. Звіряючи свої вчинки з внутрішніми та зовнішніми ситуативними і ціннісними життєвими орієнтирами, здійснюючи процес співвіднесення власних дій з тими соціальними, моральними, етичними нормами, що прийняті в даному суспільстві, соціально зріла особистість усвідомлює та оцінює ступінь відхилення своєї поведінки від суспільно схвалюваної. З цієї причини відповідальність як інтегративна властивість та ознака соціально зрілої особистості, виступає регулятором діяльності і у зовнішньому плані. Це спостерігається в підвищенні або зниженні рівнів запитів, пошуку нових способів діяльності чи корекції поведінки при спілкуванні і взаємодії з оточуючими.

У внутрішньому плані відповідальність у соціально зрілої особистості проявляється у свідомому співвіднесенні мотивів конкретної діяльності, вчинків з життєвими цілями. Саме відповідальність у здійсненні всіх вчинків і дій характеризує поведінку і діяльність соціально зрілої особистості в цілому. Потреби, мотиви, інтереси такої особистості, а також її бажання та установки не є ситуативними, а визначаються життєвою позицією. Оскільки потреби відповідальної за власні вчинки соціально зрілої особистості це не тільки вітальні потреби, але і присвоєні потреби суспільства. Присвоєння таких потреб пов'язане з усвідомленням власної відповідальності перед суспільством, з усвідомленням особистісної залежності від відносин з оточуючим соціальним середовищем. Власне, усвідомлення себе як важливої дійової особи в житті суспільства призводить до того, що вимоги суспільства відіграють роль мотиваційних установок, та шляхом усвідомлення приймаються особистістю в якості власних, актуалізуються і перетворюються в провідні мотиви поведінки та діяльності. До таких соціальних потреб можна віднести потреби росту (Г. Олпорт, А. Маслоу), потреби в соціальних контактах, в ототожненні себе з класом, нацією (Е. Фромм). Тому для задоволення даних потреб соціально зрілої особистості важливою є мотивація афіліації і прагнення до досягнень. Афіліація, як потреба у спілкуванні та в тісних емоційних контактах, визначає відповідальність особистості в процесі спілкування. Оскільки до структури мотивації афіліації входять два стійких узагальнених мотиви – прагнення до прийняття та страх відторгнення, – соціально зріла особистість не просто прагне розширити коло свого спілкування, а демонструє відповіда-

льне ставлення до стосунків з оточуючими, робить процес спілкування творчим і продуктивним. Для такої особистості прийняття в спільноту може бути умовою її адекватної особистісної самореалізації і її соціального дозрівання. Страх бути поза межами референтної групи є значущим, оскільки діяльність людини, що продуктивно і свідомо прагне до взаємодії з оточенням, необхідно пов'язана з соціумом. Саме в соціальних контактах така особистість реалізовує свої запити, прагнення і амбіції, тому що індивід, виступаючи ініціатором свого життєтворення і діяльності, формує додаткову мотивацію по відношенню до задач, вибору цілей, плануванню дій задля їх досягнення.

В прагненні до досягнень, як другої мотиваційної детермінанти процесу соціалізації, проявляється соціальна активність особистості, яка є необхідною умовою формування соціального аспекту відповідальності. Прагнення до досягнень є детермінантою в прагненні людини до самовизначення відносно свого місця і статусу в системі суспільних координат.

Це означає, що завдання в процесі соціалізації для індивіда полягає в тому, щоб, з одного боку, формувати такі спонукання, що мають життєвий сенс, а з іншого, – у приведенні ситуативних спонукань у відповідність до життєвої позиції.

Таким чином, відповідальність є інтегративною і необхідною властивістю особистості, яка формується в процесі соціалізації, виступаючи ознакою соціальної зрілості цієї особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. – М: Наука, 1980.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991.
3. Анцыферова Л.И. О динамическом подходе к психологическому изучению личности // Психологический журнал. – 1981, №2.
4. Кон И. В поисках себя: личность и ее самосознание. – М.: Политиздат, 1984.
5. Теории личности в западной европейской и американской психологии // ред. Райгородский Д.Я. – Самара: Бахрах, 1996.
6. Франкл В. Человек в поисках себя. – М: Прогресс, 1990.
7. Фрейд З. Психология бессознательного. – М.: Просвещение, 1990.

Щербатюк Б. А. ОТВЕТСТВЕННОСТЬ КАК ПРИЗНАК СОЦИАЛЬНОЙ ЗРЕЛОСТИ ЛИЧНОСТИ

В статье рассмотрены теоретические аспекты исследования ответственности как признака социальной зрелости человека. Представлены основные аспекты развития ответственности в индивидуальном плане. Описаны функции ответственности в процессе социализации личности. Рассмотрена взаимосвязь самооценки личности и ответственности, а также выделены основные мотивы формирования ответственности в процессе социализации личности.

Ключевые слова: *ответственность, социальная зрелость, самооценка.*

Scherbatyuk B. A. RESPONSIBILITY AS A SIGN OF SOCIAL MATURITY OF THE INDIVIDUAL

The article presents the theoretical aspects of the research responsibilities as a sign of social maturity of the person. The basic aspects of responsibility in the individual plan. Describes the functions of responsibility in the process of socialization. Examined the relationship of personality and self-responsibility, and identified the main reasons for the formation of responsibility in the process of socialization.

Keywords: *responsibility, social maturity, self-esteem.*